

МАЙК ЙОГАНСЕН ЯК МОВОЗНАВЕЦЬ

«І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня» (Автобіографія [Йогансен 2009: 721])

У колі мовознавців Харківської філологічної школи періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Майк Йогансен – надзвичайно колоритна постать. З-поміж інших творчих особистостей його вивищував діапазон знань, захоплень і талантів: самобутній поет і письменник-експериментатор, літературний критик і теоретик, перекладач і майстер епіграм, сценарист і журналіст, але, передусім, мовознавець. Закінчив класичне відділення історико-філологічного факультету Харківського університету (1917), здобувши науковий ступінь магістра філології, навчався в аспірантурі. Учень Л. Булаховського та О. Синявського. Учителював у школах Харкова, викладав на Полтавському філологічному факультеті, у Харківському інституті народної освіти. У 30-і роки ХХ ст. Майк Гервасійович був викладачем загального мовознавства в Інституті профосвіти. Отож за освітою й за фахом М. Йогансен – мовознавець у широкому значенні цього слова: вільно володів німецькою, англійською, давньогрецькою, італійською, іспанською, французькою, слов'янськими та скандинавськими мовами, досліджував проблеми мовознавства, зокрема фонетики, лексикографії, «відкривав» закони поетичної мови, брав участь у складанні проекту українського правопису 1928 р.

Обсяг і тематику мовознавчого доробку вченого засвідчив «Показчик з української мови» Л.Ф. Червінської та А.Т. Дикого, виданий відділом україніки Харківської бібліотеки ім. Короленка (1929–1930). І до його створення був причетний всюдисущий М. Йогансен. З передмови довідуємося, що він був науковим консультантом цього видання: «За цінні

вказівки висловлюємо свою подяку М. Г. Йогансеніві» [Червінська 1985: IV]. Показчик тематично структурований і значний за обсягом: містить «мовний український матеріал від найдавніших часів по кінець 1928 року» [Червінська 1985: III]. Серед праць М. Йогансена – різноаспектні теоретичні статті: «Пристосування латиниці до потреб української мови» (1923), «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)»(1927), «Lexica. Сучасні українські словники практичного вжитку» (1925), посібник української мови [Йогансен 1923], словники [Йогансен 1926], а також рецензії на підручники української мови О. Курило [Йогансен 1923], М. Гладкого [Йогансен 1924], В. Сімовича [Йогансен 1922], О. Бузинного та В. Щепотьєва [Йогансен 1924]; відгуки [Йогансен 1923], бібліографічні огляди [Йогансен 1924], надруковані в громадсько-політичному й літературно-науковому місячнику «Червоний шлях» упродовж 1923–1925 рр.

Цінні для нас спостереження М. Йогансена, узагальненів статті “Фонетичні етюди (замітки з нагоди міста Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою)” [Йогансен 1927]. Для опису особливостей вимови в цьому ареалі учений застосував комплекс методів фонетичного аналізу, й унаочнив психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем як із позиції мовця, так і з позиції науковця. Літературною вимовою М. Йогансен вважав “чисту вимову тих інтелігентів, що мають уже посередню, зрефлектовану у свідомості вимову, бо вимова незрефлектована попросту одбиває якусь місцеву говірку, отже, її й характеризує” [Йогансен 1927: 20].

Матеріали статті харківського мовознавця «Пристосування латиниці до потреб української мови» – це проект застосування латинського алфавіту в писемній практиці. До речі, у той час ця проблема активно дискутувалася на сторінках місячника «Червоний шлях», на

Всеукраїнській правописній конференції в Харкові, де М. Йогансен, Б. Ткаченко та М. Наконечний запропонували прийняти латинську абетку як частину правопису (під час голосування переважив один голос проти [Українська латинка]).

М. Йогансен – автор одного з перших посібників української мови «Украинский язык: Пособие для курсов и самообразования» (1923, 1924) [Йогансен 1923]. Завдання посібника вбачав у тому, щоб допомогти російському читачеві опанувати українську літературну мову, допомагаючи йому в читанні тексту зі словником, в оволодінні особливостями стилістичного синтаксису. Рецензент посібника О. Курило, схвалюючи, що видання охопило «головніші українські, відмінні від російських особливості», разом з тим критично оцінює неналежне формулювання правил і подання прикладів, серед яких чимало помилок [Курило 1923: 251]. Врахувавши зауваги рецензента, М. Йогансен, як відомо, перевидав доопрацьований варіант посібника 1924 р.

Як відзначають мовознавці, цінність цього посібника ще й у тому, що в ньому вчений уперше ввів термін «фонема» описавши процеси вимови та ідентифікації фонем і з позиції мовця, і з позиції слухача (науковця) на матеріалі однієї української говірки, базуючись на психологічному критерії. Використав цей термін у значенні “тип звуків”. Українська лінгвістична думка дістала термін, який уже можна було відповідно інтерпретувати й застосовувати в наукових дослідженнях, зокрема у працях О. Курило, О. Синявського, М. Наконечного Є. Тимченка, І. Трояна, М. Калиновича та ін.

Ще одне із захоплень Майка Гервасійовича – лексикографія. Він є одним із укладачів «Практичного російсько-українського словника» (співавтори – М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко) (1926) «Російсько-українського словника приказок» (1928). Зокрема, унікальність «Практичного російсько-українського словника» в тому, що в ньому

вперше послідовно представлено систему гнізд, наприклад: Доверенность– //–ренный – //–рие – //–ритель– //–рительный–рчивый //–ряться. Автори розмежували віддієслівні іменники на позначення процесових понять і предметів, наприклад: Распределение– 1) (процесс) –*розподілення, розміщення, розкладання*; 2) (результат) *розподіл, розклад*, (р-ниеналоговмежду людьми) – *уклад*. У словнику застосовано систему ремарок: (перенос.), (любов, ласк.), (выразит.), (сильнее), (грубее), (народное), (фамильярно), (насмешливо), (абстрактно), (конкретно), (бранное) та багато ін., наприклад: Испытание–1) *випроба, випробування*, (экзамен) –*іспит*, (выразит.) –*лиха година*. Подано реєстр актуальних для того часу слів, наприклад: Общество~ 1) (терминсоциологич.) – *суспільство (первісне суспільство)*; 2) (активныйслойобщества) – *громадянство*; 3) *товариство (споживче, акціонерне товариство)*; сельскоеобщ.(=община) – *громада*; Коллективноехозяйство–*колективне господарство* (сокр.) – *колгосп, -пу*. Зберігає лексикографічна пам'ятка і характерні для того часу ідеологічні оцінки: Изощрасть– *вимудровувати (західна буржуазія вимудровує брехні на СРСР)*.

Як засвідчує аналізована праця, за два роки до виходу офіційного упорядкованого правопису (1928) мовознавці Харківської філологічної школи здійснили спробу запровадити до активного вживання власне українські терміни та відповідники, вилучивши російські аналоги, наприклад: Карта(географ.) – *мапа*; Катет(математ.) – *прямка*; Латунь–*мосяж, -жу*; Мышьяк– (химич.) *арсен* та ін.

Як рецензент М. Йогансен умів разом із глибоким лінгвістичним аналізом підкреслювати найсуттєвіше. Так, пишучи рецензію на посібник О. Синявського «Украинскийязык» (1923), призначений для практичного вивчення української мови на робітфаках, у технікумах, на курсах для дорослих і для самоосвіти, мовознавець цілком справедливо відзначав, що “повнотою своєю, досконалістю формулювань – це один із щонайкращих

підручників української мови взагалі». Про наукову й методичну цінність цього підручника свідчить той факт, що за неповні чотири роки його перевидано п'ять разів.

Роздумами на лінгвістичні теми рясніють літературознавчі праці М. Йогансена «Елементарні закони версифікації (віршування)» (1922) та «Як будується оповідання. Аналіз прозових зразків» (1928). Важливі міркування щодо мови прозових творів: «У добрій прозі не тільки всяка дійова особа, але всяка річ має свій діалект, усякий відтінок настрою має свій словник. Дійові особи балакають в оповіданні, а за речі та інше балакає автор... Отут саме найбільше треба такту і засобів мовних. *Одного* стилю і тут немає і не може бути. Всякі звички чи рецепти «правильної мови» треба рішуче покинути». М. Йогансен застерігає від стилістичних невірностей і радить молодим митцям «студіювати мову добрих письменників», «любити словники й копатися в них, мати книжечку і записувати там усяке метке слово, сказане при нагоді, аналізувати враження від суто словесних комбінацій і робити нові комбінації на задані собі попереду ефекти» [Йогансен 2009: 566].

У праці, присвяченій законам віршування, зосереджено увагу на секретах поетичної мови. Автор розвідки зауважує, що «милозвучність залежить від музикальної здібності автора», який однак повинен буди добре обізнаним із досягненнями в цій галузі: «Українська мова не терпить збігу голосівок, отже, чуже слово «буржуазія» вона переробляє народними вустами в «буржувазію» або «буржуйазія». Значить, без особливої потреби не уживатимем таких скупчень слів, де одно кінчається голосозвуком, а друге голосозвуком починається. Так само без загальної потреби стережімося того, аби стикалися кілька шелестозвуків, бо це спиняє вірша, отже, вчиняє в ритмі павзу...» [Йогансен 2009: 529].

Ґрунтовні поради мовознавця щодо поетичної фоніки, зокрема алітерації, рими, повторів слів, закінчень, звуків: «Алітерація є могутнім

засобом для звукових ефектів. Відчуваючи характер окремих звуків, знаючи лагідність «л», бурхливість «р», дзюрчання «дз», бубон «б», заляклість «к», мелодійність «м», знаючи безмежну здатність звуків і їх комбінацій одбивати звуки життя, поет в силі утворити справжній звукопис... Дам деякі найзагальніші вказівки за нерозробленістю теми. «А» – звук радості й сили, найповніший звук, «У» – навпаки найглухіший, «О» – типовий звук української мелодії з її величним сумом, «І» – квиління, «Е» – найбільш нейтральний голосозвук». Автор зауважує, що ці вказівки не претендують на абсолютність, однак значної уваги потребує, наголошений, головний звук слова й рядка та ін. Мовознавець вимагає від письменника глибокого знання мови, якою пише, «бо тільки в мові – невичерпні джерела нових образів: найрозкішна фантазія залишається лише думкою, якщо нема до неї слів. Отже, якраз українська мова є одною з найщасливіших.. в українській же літературі кожне слово може увійти в літературу, – вона ще не застигла в межах повного словника, струмки ще горять вулкановим вогнем» [Йогансен 2009: 546–547].

Дослідники цих літературознавчих праць М. Йогансена цілком справедливо відзначають, що в такому творчому ставленні до поетичного образу як до найголовнішого джерела поезії, до природи поетичного слова та його естетичної ваги відчутний вплив поетики О. Веселоського та О. Потебні, зокрема щодо розрізнення звукового слова, слова-образу й символу.

Розповідь про Майка Йогансена годилося б завершити словами Ю. Лавріненка: «Як тонкий поет-філолог, кохався в слові і мові українській, що стала не тільки його інструментом, а й джерелом надхнення, незглибною копальнею багатих словесних руд і самоцвітів... Йогансен має такий великий власний словник, якому міг дорівнювати своїм багатством хіба тільки словник Миколи Бажана; що Йогансен вчинив повстання проти натуралістичного слова, став майстром

спектралізації і розкриття многоплановості слова... Він не дарма вчився в Харківському університеті – університеті Потебні, який розглядав уже саме слово як поетичний твір. ... він розкривав у найбільш прозаїчному слові затаєні в ньому поетичні можливості, очищав його від того бруду, який лишається на всякій речі й істоті після тривалого їх вжитку. Тонкий майстерзвукосполучень, алітерацій, словесної музики, Йогансен у всьому дозволяв собі пускатись на гру, яку бачимо в морській хвилі, в дитини і в мистецтві. Дехто помилково брав це за пустопорожню «іграшку» [Лавріненко 2007].

Йогансен М. Лінгвістична частина / М. Йогансен // Червоний Шлях – 1924. – № 3. – С. 286–287 (Бібліографія).

Йогансен М. Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині в зв'язку з літературною вимовою) / М. Йогансен // Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства за ред. проф. П. Г. Рітнера та проф. Л. А. Булаховського. – ДВУ, 1927. – С. 19–55.

Йогансен М. Lexica. Сучасні українські словники практичного вжитку / М. Йогансен. – Нова Книга, 1925. – Кн. 7–8. – С. 9–10.

Йогансен М. Практичний російсько-український словник / М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. – Вид.: ДВУ. – Дніпропетровськ, 1926. – 238 с.

Йогансен М. Бузинний О., Щепотьєв В. Практичний підручник діловодства українською мовою. – Харків – Київ, 1924 / М. Йогансен // Червоний Шлях. – 1924. – № 1–2 – С. 259–260.

Йогансен М. Украинский язык: Пособие для курсов и самообразования / М. Йогансен. – К: Издательство «Більшовик», 1923. – 47 с.

Йогансен М. О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. Друге видання. Книгоспілка. –

Харків – Київ, 1923. – 116 с. /М. Йогансен // Книга. – 1923. – № 4. –С. 27–28.

Йогансен М. Олена Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. ВУАН. Філологічна секція. Друге видання. Книгоспілка. – Київ, 1923/ М. Йогансен // Червоний Шлях. – 1923. – Кн. 8. – С. 324–325 (Бібліографія).

Йогансен М.М. Гладкий. Практический курс украинского языка. 2-е издание: Госиздат Украины. – К., 1924/ М. Йогансен // Нова Книга. – 1924. – С. 32–33.

Йогансен М. Д-р Василь Сімович. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з змінами й додатками. – Київ – Ляйпціг: Українська накладня. – Коломия–Winnipeg, 1919/ М. Йогансен // Шлях Мистецтва. – 1922.– ч. 1. – С. 72 – 73 (Бібліографія).

Йогансен М. Пристосування латиниці до потреб української мови / М. Йогансен // Червоний Шлях. – 1923. – Кн. 9. – С. 167–169.

Йогансен М. Д-р Сімович. Найголовніші правила академічного правопису / М. Йогансен // Червоний Шлях. – 1923. – Кн. 4–5. – С. 285–286 (Бібліографія).

Йогансен М. Вибрані твори / М. Йогансен / Упоряд. Р. Мельників. – 2-ге вид., доповнене. – К.: Смолоскип, 2009. – 766 с.

Курило О. Мих. Йогансен. Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования. – К.: Издательство «Більшовик», 1923. – 47 с./ О. Курило // Записки історико-філологічного відділу. – Кн. IV. – 1923. – С. 251–254.

Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей. – К. . «Смолоскип», 2007. – 976 с. – Режим доступу до тексту: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/87/12/>

Червінська Л.Ф. Показчик з української мови: Матеріали по 1929 рік : Бібліогр. показчик / Л.Ф. Червінська, А.Т. Дикий. –

Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Відділ україніки. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1985 . – 292 с.

Українська латинка. –Режим доступу до статті:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%B0